

ADİU

FAKÜLTƏ:UÇOT-İQTİSAD

QRUP:488

TƏLƏBƏ:VƏLİXANOVA ÇİNARƏ

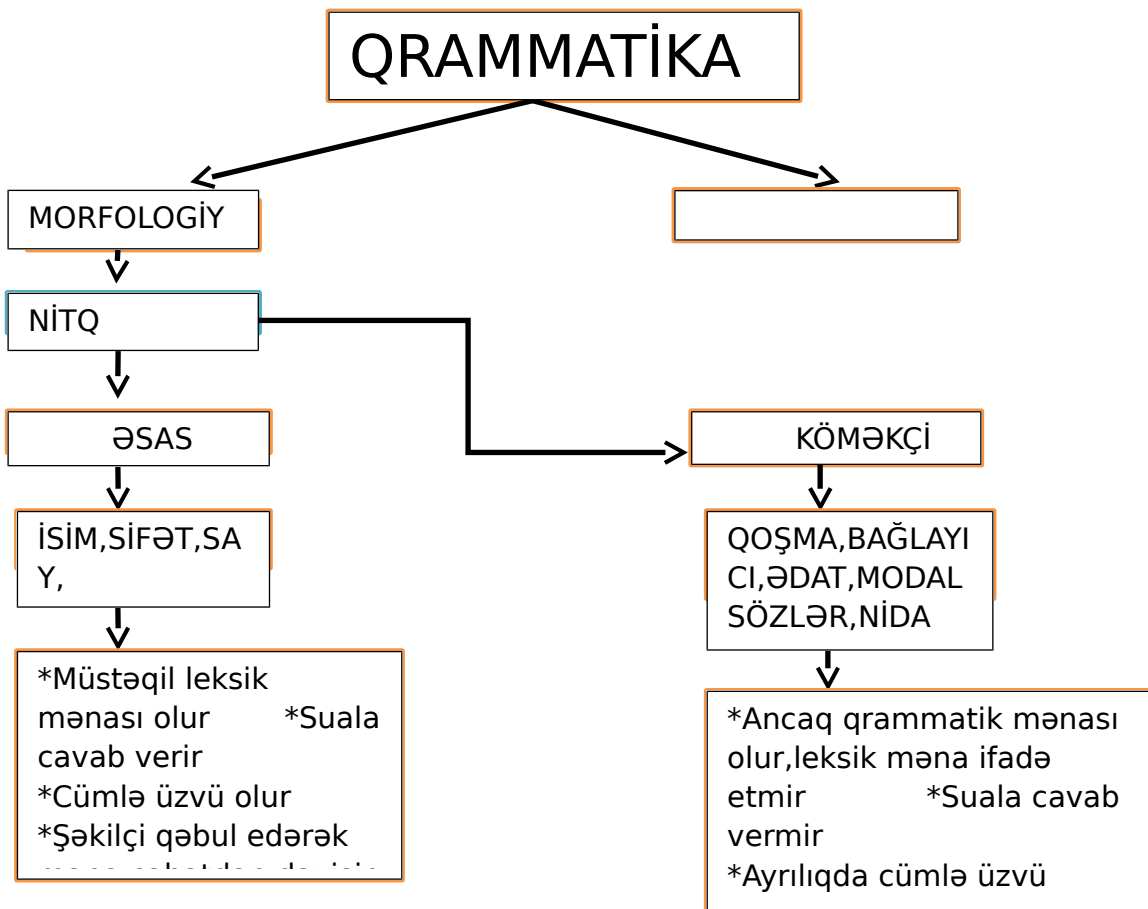
DƏRS:AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ NİTQ
MƏDƏNİYYƏTİ

MÖVZU:NİTQ HİSSƏLƏRİ BARƏDƏ
YAZIN

SƏRBƏST İŞ № 6

Dilimizin lüğət tərkibində olan sözlərin hamısı müəyyən qrammatik mənaya malik olur. Bu baxımdan həmin sözlər ayrı-ayrı qruplarda birləşir. Müstəqil mənasına və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşan sözlərə nitq hissələri deyilir. Sözlərin hansı nitq hissəsinə aid olması onun hansı suala cavab verməsinə, dən, əşya, yoxsa hərəkətlə bağlı olmasından və s. asılıdır. Nitq hissələri bir-birindən leksik-qrammatik mənalarına görə fərqlənir. Dilimizdə 11 nitq hissəsi var. Bu nitq hissələri də öz sırasında iki qrupda cəmlənib:

1. Əsas nitq hissələri
2. Köməkçi nitq hissələri

İSİM

İsim ümumi qrammatik mənasına görə əşyaların, canlı və cansız varlıqların adlarını bildirir. Kim?, nə? (bəzən də hara?) suallarından birinə cavab olur.

Məsələn: müəllim, şagird, uşaq və s. isimləri kim? sualına; at, quş, ağac, daş və s. isimləri nə? sualına; Bakı, Təbriz, Gəncə və s. isimləri isə hara? sualına cavab olur. İsmın əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri tək və cəm olması, mənsubiyyətə görə dəyişməsi və hallanmasıdır.

Konkret və mücərrəd isimlər :

Əşya

dedikdə bütün varlıqlar nəzərdə tutulur. Varlıqlar iki cürdür: gözlə görünə bilən və görünə bilməyən. Bu baxımdan isimlər iki növə bölünür: konkret isimlər və mücərrəd isimlər.

Konkret isimlər- gözlə görünə bilən əşyaların adlarıdır.

Məsələn: dağ, çiçək, qoyun, insan, meşə, ev və s.

Mücərrəd isimlər- gözlə görünə bilməyən əşyaların adlarıdır.

Məsələn: arzu, xəyal, yuxu, məqsəd və s.

Ümumi və xüsusi isimlər:

İsimlər cəmiyyətdəki tutduğu yerə və həmcinsliyinə görə iki növə bölünür:

1. Ümumi isimlər

2. Xüsusi isimlər

Eynicinsli əşyaların adlarına ümumi isimlər deyilir. Məsələn: insan, ağac, ot, gül, çiçək, das, quş, balıq, dəftər, kitab, qələm və s.

Varlığı tək olması ilə fərqlənən əşyaların adlarına isə xüsusi isimlər deyilir. Xüsusi isimlərə, əsasən, aşağıdakılar daxildir:

1. İnsan adları və soyadlar, təxəllüs və ləqəblər: Nizami Gəncəvi, Hüseyn Cavid, Mirzə Ələkbər Sabir.

2. Coğrafi və astronomik adlar. Azərbaycan, Gəncə, Şuşa, Ay, Ülkər və s.

3. Qəzet, jurnal və əsər adları: "Azadlıq", "Ulduz", "Xəmsə" və s.

4. Heyvanlara verilən xüsusi adlar: Alabaş, Qırat, Mərcan və s.

Xüsusi isimlər böyük hərflə yazılır. Qəzet, jurnal, əsər, zavod, cəmiyyət və s. adları dırnaq içərisində və böyük hərflə yazılır. Məsələn. "Dəli Kür" (əsər), "Azərbaycan" (jurnal), "Bakı fəhləsi" (zavod), "Vətən" (cəmiyyət) və s. .

Bəzi ümumi isimlər xüsusi isimlərə keçə bilər. Məsələn: arzu, fərəh, ilham, səadət, vəfa, sədaqət, sevinc, çiçək, bülbül və s. ümumi isimlər şəxs adı

(bəzən də yeməxana, mağaza, kinoteatr və s adlarını) bildirdikdə xüsusi isim olur.

Nadir hallarda əks hal da baş verir, yəni xüsusi isimlər ümumi isimlərə çevrilir.

Məsələn: Rentgenalman aliminin adıdır, rentgen isə xüsusi şüa ilə işıqlandırılma alətinin adıdır.

Tək və cəm isimlər:

İsimlər kəmiyyətə tək və cəm olur. İsimlər cəmdə olarkən lar² şəkilçisini qəbul edir: kitablar, insanlar, evlər, şagirdlər və s.

Qeyd: Bu şəkilçi qoşulduğu sözün son samitindən asılı olaraq, bəzi səkillərdə [-rar²], [-nar²], [-dar²] kimi tələffüz olunur: qatar- [qatarrar], şəhərlər - [şəhərrər], qazlar - [qazdar], buludlar [bulutdar], igidlər - [igiddər], oğlanlar - [oğlannar], əkinlər –[əkinnər] və s.

Dilimizdə elə isimlər də var ki, onların məzmununda çoxluq, topluluq anlayışı var. Belə isimlər toplu isimlərdən adlanır. Məsələn: el, xalq, kütlə, camaat, qoşun, sürü, ilxı, dəstə, partiya . Toplu isimlərin çoxu cəm şəkilçisi qəbul edir: xalqlar, ellər, ellər və s. Toplu isimlərlə əlaqədə olan xəbər təkdə işlənir. məsələn: El yaylağa köçür. Xalq azadlığına qovuşdu və s.

SİFƏT

Sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirən əsas nitq hissəsidir. Sifət necə? nə cür? hansı? suallarından birinə cavab olur. Sifətlər daha çox əşyanın əlamətini,

keyfiyyətini və rəngini bildirir. Əlamət dedikdə əşyanın zahiri görkəmi, keyfiyyət dedikdə isə onun daxili xüsusiyyəti nəzərdə tutulur. Məsələn: əşyanın həcmi (uzun, qısa, böyük, kiçik və s.), zahiri görkəmi (nurani, yaşlı, kök, artıq və s.) onun əlamətidir. Əşyanın daxili xüsusiyyəti, yəni dadı, xasiyyəti, vərdişi, mənəvi cəhətləri (məsələn: çalışqan, əliaçıq, ürəyiyumşaq, ağıllı və s.) onun keyfiyyətidir. Əşyanın rəngi də onun əlaməti sayılır. İsim əşyanın adını, sifət isə əlamətini bildirir. Buna görə də sifət həmişə ismə aid olur və ondan əvvəl işlənir.

Sifətin quruluşca növləri:

Sifətlər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

Sadə sifətlər:

Sadə sifətlər bir kökdən ibarət olur. Məsələn: ağ, qara, uzun, gödək, qısa, hündür, qalın, nazik və s. Azaltma və çoxaltma dərəcələrinin şəkilçilərini qəbul edən sifətlər də quruluşca sadə sayılır. Məsələn: sarışın, uzunsov, ağımtıl, qıpqırmızı, gömgöy, qapqara və s.

Düzəltmə sifətlər:

Düzəltmə sifətlər isimlərin və fellərin sonuna leksik şəkilçi artırmaqla düzəlir.

Hansı nitq hissəindən düzəlməsinə görə düzəltmə sifətlər iki qrupa bölünür:

isimdəndüzələn sifətlər, feldəndüzələn sifətlər.

İsimdən düzələn sifətlər.

Bu növ düzəltmə sifətlər isimlərə aşağıdakı leksik şəkilçiləri artırmaqla düzəlir:

- lı⁴: maraqlı (dərs), tərbiyəli (uşaq), su-lu (xörək), ütü-lü (paltar) və s.

- sız⁴: dad-sız (meyvə), bilik-siz (tələbə), ot-suz (yer), güc-süz (uşaq) və s.

- cıl⁴: zarafat-cıl (oglan), iş-cil (adam), söhbət-cil (qonşu), qohum-cul (kişi), ölüm-cül (yara) və s.

- dakı⁴: kitab-dakı (şəkillər), həyət-dəki (ağac) və s.

-i⁴: badam-ı (göz), çərkəz-i (papaq), armud-u (stəkan), gümüş-ü (saç) və s. Sonu saitlə bitən sözlərdə bu şəkilçi -yı və -yi səklində işlənir: xurma-yı (saç), qəhvə-yi (rəng) və s.

- i (-vi): Yalnız ərəb və fars mənşəli sözlərə qoşulan bu alınma şəkilçi ahəng qanununa tabe olmur və bir cür yazılan tarix-i (hadisə), dövr-i (mətbuat), daxil-i (siyasət), dairə-vi (masa), ailə-vi (dostluq) və s.

- k1, - ki, - kü: qabaq-k1 (sıra), çoxdan-k1 (əhvalat), axşam-k1 (söhbət), dünən-ki (külək), bildir-ki (hadisə), bugün-kü (xəbər) və s. Misallardan görüldüyü kimi, bu şəkilçi, əsasən, zərflərdən sifət düzəldir. "

- lıq⁴: ay-lıq (maaş), il-lik (plan), don-luq (parça), üz-lük (daş) və s.

Bu şəkilçilərdən -lı⁴ və -sız⁴ antonim şəkilçiləridir: yağ-lı -yağ-sız (ət), duz-lu -duz-suz (xörək), ağıl-lı - ağıl-sız (insan) və s. -lı⁴, -lıq⁴, -ı⁴ şəkilçiləri isə həm də isim düzəltdiyi üçün omonim şəkilçilərdir: Sultan-lıq -isim, ağıl-lı (uşaq) -sifət; yaxşı-lıq -isim, qurban-lıq (qoç) -sifət; yaz-ı -isim, palıd-ı (rəng) -sifət və s.

Qeyd: Sifət düzəldən -lı şəkilçisi qoşulduğu sözün son samitindən asılı olaraq [-rı⁴], [-nı⁴], [-dı⁴] şəklində tələffüz olunur. Məsələn: qarlı [qarrı], dadlı[dəddı], buludlu [hulutdu] və s.

Feldən düzələn sifətlər.

Aşağıdakı leksik şəkilçilərin köməyi ilə fel köklərindən sifət düzəlir:

-ağan (-əyən): qaç-ağan (at), gül-əyən (uşaq) və s. Ağla-ğan (körpə) düzəltmə sifəti də bu şəkilçinin köməyi ilə düzəlmişdir. Burada fel kökü saitlə bitdiyi üçün şəkilçidəki birinci sait səs düşmüşdür.

-qan (-kən): çalış-qan (şagird), dalaş-qan (uşaq), sürüs-kən (yer), döyüş-kən (asgər) və s. Deyingən (qoca) düzəltmə sifəti də bu şəkilçinin köməyi ilə düzəlmişdir. Bu sözdə fel cingiltili samitlə bitdiyi üçün şəkilçinin ilk samiti də kar yox, cingiltili samitdir.

-gın⁴ (-gin -ğın, -gün). Bu şəkilçi sonu cingiltili samitlə bitən fel köklərinə qoşulur: az-ğın (düşmən), dal-ğın (baxış), gər-gin (iş), əz-gin (sifət), sol-ğın (çiçək), yor-ğın (adam), süz-gün (baxış), duz-gün (cavab) və s.

-qın⁴ (-qın, -kin, -qun, -kün): Yuxarıdakı şəkilçinin variantı olan bu şəkilçi sonu kar samitlə bitən fel köklərinə qoşulur: sat-qın (adam), kəs-kin (söz), bit-kin (fikir), coş-qun (dəniz), tut-qun (hava), küs-kün (baxış), öt-kün (söz) və s.

-q⁴ (-q -k) aç-ıq (qapı), əz-ik (paltar), yan-ıq (çörək), uç-uq (ev), sök-ük (divar), soyu-q (su), çürü-k (meyvə), böyü-k (usaq) və s.

-ıci⁴: qır-ıci (təyyarə), keç-ici (xəstəlik), qür-ucu (əllər), öldür-ücü (gülüs).

-aq (-q, -k): qorx-aq (adam), ürk-ək (at), parla-q (saç), titrə-k (səs) və s.

-unc, ünc: qorx-unc (hadisə), gül-ünc (iş) və s.

Qeyd 1: Feldən sifət düzəldən bu şəkilçilərdən -qın, -ğın şəkilçiləri ifo bə zi isimlər də düzəlir. Məsələn: basqın, yanğın, qırğın, sürgün və s.

Qeyd 2: -ıq və -aq şəkilçiləri həm də feldən isim düzəltdir: bacar-ıq, bili-ik, yat-aq, sanc-aq, və s. Bu şəkilçilər omonim şəkilçilər sayılır.

Qeyd 3: -kan, -kin, -kün şəkilçilərinin ilk samiti tələffüzdə cingiltili tələffüz olunur. Məsələn: sürüşkən - [sürüşgən], kəskin -[kəsgin), ötkün - [ötgün] və s. Mürəkkəb sifətlər:Mürəkkəb sifətlər bir neçə yolla yaranır:

1. İki sadə sözün birləşməsi ilə: qaraqaş (qız), uzunsaç (gəlin), hazır cavab (oğlan), diribaş (uşaq) və s.
2. Birincisi sadə, ikinci düzəltmə olan sözün birləşməsi ilə: ucaboş (oğlan), taleyüklü (məsələ), məqsədyönlü (iş), sözdəyişdirici (şəkilçi), qarabuğdayı (sifət), beşmərtəbəli (ev) və s.
3. İki düzəltmə sözün birləşməsi ilə: açıqürəkli, sınıqqəlbli, soyuqqanlı (adamlar) və s. Belə mürəkkəb sifətlərin birinci tərəfi feldən düzələn sifət, ikinci tərəfi isə isimdən düzələn sifət olur.
4. Biri mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözün iştirakı ilə: dılışırın (uşaq), yaxasıaçıq (köynək), dağüstü (park), ölkələrarası (yarış) və s.
5. Sadə və düzəltmə sifətlərin təkrarı ilə: yaşıl-yaşıl (çəmənələr), uzun-uzun (yollar), dadlı-dadlı (meyvələr), qalaq-qalaq (odun), yığın-yığın (daşlar), böyük-böyük (evlər) və s. Belə sifətlər əşyanın çoxluğunu bildirir və onlardan sonra gələn isimlər daha çox cəmdə işlənir.
6. Biri (bəzən də hər ikisi) ayrıldıqda işlənməyən sözlərin birləşməsi ilə: uzun-uzadı (söhbət), kələ-kötür (yol), əzik-üzük (dəsmal), əyri-üyrü (yol), qarmaqarışıq (yuxu) və
7. Yaxın və ya əks mənəli düzəltmə sifətlərin birləşməsi ilə: güllü-çiçəkli (həyat), daşlı-kəsəkli (yol), irili-xırdalı (daşlar), elmi-kütləvi (jurnal) və s.

İlk dörd qayda üzrə düzələn mürəkkəb sifətlər bitişik, qalan qaydalar üzrə düzələnələr isə defislə yazılır.

Sifətin müqayisə dərəcələri:

Sifəti başqa nitq

hissələrindən fərqləndirən əsas əlamətlərdən biri də onun dərəcə bildirməsidir.

Müxtəlif əşyalardakı eyni bir əlamət başqalarından az və ya çox dərəcədə fərqlənir.

Məsələn: şirin bal və şirin qarpız, sarı limon və sarı alma birləşmələrindəki

əşyaların əlaməti - şirinliyi və sarılığı eyni dərəcədə deyil. Bu baxımdan sifətin

müqayisə dərəcələri vardır.Əşyanın əlaməti üç dərəcədə ola bilər: normal,

normadan az, normadan çox. Bu xüsusiyyətə görə sifətin üç dərəcəsi var:

1. Adi dərəcə

2. Azaltma dərəcəsi

3. Çoxaltma dərəcəsi

Adi dərəcə:

Əlamətin adi halda olduğunu bildirir. Heç bir xüsusi morfoloji əlaməti - qrammatik şəkilçisi yoxdur. Məsələn: ağ, qara, sirin, sərin, böyük, kiçik və s. Adi dərəcədə olan sifətlər dilimizdə çoxluq təşkil edir. Adi dərəcə başqa dərəcələr üçün ölçü, məyər rolunu oynayır. Adi dərəcə olmasa, azaltma və çoxaltma dərəcələrini müəyyən edə bilmerik. Deməli, sifətin azaltma və çoxaltma dərəcələri adi dərəcə əsasında yaranır və müəyyən edilir.

Azaltma dərəcəsi:

Əlamətin adi haldan az olduğunu bildirir. Azaltma dərəcəsi iki üsulla düzəlir:

1. Morfoloji üsulla. Adi dərəcədə olan sifətlərə aşağıdakı şəkilçiləri artırmaqla:

-ımtıl⁴: ağ-ımtıl, boz-ımtıl, göy-ümtül, san-ımtıl və s.

-ımtraq (-mtraq): ağ-ımtraq, san-mtraq

-sov (-ımsov, -ümsov): uzun-sov, ağ-ımsov, göy-ümsov

-şın: sarı-şın, qara-şın və s.

-raq, -rək: yaxşı-raq, gödə-rək (ikinci sözün kökündəki k (gödək) samiti düşür. (Bu şəkilçi ilə düzələn sifətlər müasir dilimizdə nadir hallarda işlənir).

2. Sintaktik üsulla. Adi dərəcədə olan sifətlərin əvvəlinə açıq sözünü artırmaqla.

Bu sözdən sonra defis işarəsi qoyulur: açıq-qırmızı, açıq-sarı və s.

(Bəzi sifətlərin əvvəltndə işlənən az, ala, təhər sözləri də azaltma dərəcəsi məzmununu bildirir: az şirin, alayarımqı, göy təhər və s.).

Çoxaltma dərəcəsi:

Əlamətin adi haldan çox olduğunu bildirir. Çoxaltma dərəcəsi də azaltma dərəcəsi kimi iki üsulla düzəlir

1. Morfoloji üsulla. Çoxaltma dərəcəsinə olan sifətlər bu üsulla iki qayda ilə düzəlir:

a) Adi dərəcədə olan sifətlərin sonuna –ca² şəkilçisini artırmaqla: canlı-ca (şəkil), zorba-ca (balıq), körpə-cə (xiyar), yekə-cə (oglan) və s.

b) Sifətin ilk hecasının son samitinin m, p, r, s samitlərindən biri ilə əvəz olunması və sifətin təkrar ona qoşulması ilə:

göy-göm+göy = gömgöy,

qırmızı - qıp+qırmızı = qıpqırmızı,

doğru - dos+doğru = dosdoğru və s.

Sifətin ilk hecası saitlə bitərsə, bu samitlərdən biri həmin hecaya qoşulur: yaşıl -yam+yaşıl = yamyaşıl, sarı - sap+sarı = sapsarı, təmiz -tər+təmiz= tərtəmiz, bütün - büs+bütün =büsbütün və s.

2. Sintaktik üsulla. Adi dərəcədə olan sifətlərin əvvəlinə ən, lap, çox, daha, olduqca ədatlarından biri, düm hissəciyi və tünd sözü artırılır.Ədatlar ayrı, düm hissəciyi ilə bitişik yazılır. Tünd sözündən sonra defis qoyulur: ən gözəl, lap yaxşı, çox maraqlı, daha ağıllı, olduqca bacarıqlı, dümağ, tünd-göy və s.

Sifətin isimləşməsi:

Bəzi sifətlər cümlədə ismi əvəz edə bilir, yəni onun yerində işlənir. Belə sifətlər isimləşmiş (substantivləşmiş) sifətlər adlanır. İsimləşmiş sifətlər İsmi suallarına cavab olur və isimlərə məxsus cəm, hal, mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edir.

Məsələj Qocalara hörmət hər bir gəncin borcudur. İgidlərimiz düşməyə layiqli cavab verdilər. Bu cümlələrdəki qoca, gənc və igid sifətləri aid olduqları isimləri əvəz etmişdir. Birinci cümlədəki qoca sifəti adamlara ismini əvəz edərək onun yerində işlənmişdir (qoca adamlara - qocalara). Eyni cümlədəki gənc sifəti də oğlanın (gənc oğlanın) ismini, ikinci cümlədəki igid sifəti isə döyüşçülərimiz (igid döyüşçülərimiz) ismini əvəz etmişdir. İsimləşmiş sifətlər cümlədə mübtəda və tamamlıq vəzifələrində çıxış edir. Morfoloji təhlil zamanı belə sifətlər isim kimi yox, isimləşmiş sifət kimi təhlil olunur.

Sifətin cümlədə rolu.

Sifətlər cümlədə ən

çox təyin olur. Bəzən sifətlər cümlədə xəbər vəzifəsində də çıxış edir. Bu halda xəbər isimdən əvvəl işlənir və şəxs (xəbərlik) şəkilçilərini qəbul edir. Məsələn: yaxsıyam, yaxşısan, çalışqandır, kiçiyik, ağıllısınız və s.

Sifətin morfoloji təhlil qaydası.

Sifətin təhlili zamanı onun aşağıdakı xüsusiyyətləri göstərilir:

1. Əlamət, keyfiyyət, rəng və s. bildirməsi və sualı
2. Quruluşca növü
3. Dərəcəsi
4. Bağlı olduğu söz
5. Cümlədə rolu

Məsələn: Anar ağıllı və hazırcavab oğlandır. O, sinifdə ən çalışqan şagirdidir.

Ağıllı - keyfiyyət bildirir, necə? sualına cavab olur: Quruluşca düzəltmədir - ağıllı ismindən düzəlmişdir. Adidərəcədədir, isim ilə bağlıdır. Cümlədə təyindir.

Hazırcavab - keyfiyyət bildirir, necə? sualına cavab olur. Quruluşca mürəkkəbdir: hazır sifəti və cavab ismindən yaranmışdır. Adidərəcədədir, oğlan ismi ilə bağlıdır. Cümlədə təyindir.

Çalışqan - keyfiyyət bildirir, necə? sualına cavab verir. Quruluşca düzəltmədir. Çoxaltma dərəcəsidir, ən ədatının köməyi ilə bu mənani bildirir. Şagird ismi ilə bağlıdır. Cümlədə təyindir.

SAY

Əşyanın miqdarını və ya sırasını bildirən əsas nitq hissəsinə say deyilir. Say neçə? nə qədər? neçənci? suallarından birinə cavab olur. Məsələn: iki (uşaq), beş (kitab), birinci (sınıf) və s. Sifət əşyanın əlamətini, say isə miqdar və ya sırasını bildirir. Sayın sifətlə bir neçə oxşar cəhəti var:

1. Say da sifət kimi isimlə bağlı olur və sifət kimi isimdən əvvəl işlənir.
2. Say da sifət kimi cümlədə ən çox təyin olur.
3. Say da sifət kimi ismi əvəz edə bilir, yəni isimləşir.
4. Say da sifət kimi quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

Sayın quruluşca növləri: Saylar quruluşca üç növə bölünür: sadə, düzəltmə və mürəkkəb saylar. Sadə saylar bir kökdən ibarət olur. Məsələn: bir, üç, yeddi, on, əlii, səksən, doxsan, milyon və s.

Düzəltmə saylar kök və leksik şəkilçidən ibarət olur. Isim və sifətdən fərqli olaraq, düzəltmə saylar başqa nitq hissələrindən yox, yalnız sayların özündən düzəlir. Düzəltmə saylar sadə saylara -inci⁴ şəkilçisini artırmaqla düzəlir. Bu şəkilçi yalnız sayı aid şəkilçidir: qırx-ıncı, səkkiz-inci, on-uncu, üç-üncü, altı-ncı, iki-nci. -la² və

-ca² şəkilçilərinin köməyi ilə düzələn onlarla, yüzlərlə, onlarca, minlərcə tipli saylar da quruluşca düzəlmədir. Çoxlu sayı da quruluşca düzəlmədir.

Mürəkkəb saylar da, əsasən, saylardan yaranır. Məsələn: üç-dörd, beş-altı, on-on beş, on iki, otuz üç, yüz iyirmi beşinci, bir çox, bir az, bir qədər, beşdə üç, ikidə bir və s. İki-üç, üç-dörd tipli mürəkkəb qeyri-müəyyən miqdar sayları defislə, qalanları isə ayrı yazılır.

Qeyd: Defislə yazılan mürəkkəb saylar əsl mürəkkəb saylar, ayrı yazılan saylar isə tərkibi saylar sayılır.

Sayın mənaca növləri: Sayın mənaca iki növü vardır:

1. Miqdar sayları
2. Sıra sayları

Miqdar sayları özü də üç növə bölünür:

1. Müəyyən miqdar sayları
2. Qeyri-müəyyən miqdar sayları
3. Kəsr sayları

Müəyyən miqdar sayları: Müəyyən miqdar sayları əşyanın konkret miqdarını bildirir və neçə? nə qədər? suallarına cavab verir. Məsələn: beş, on, yüz, otuz üç, yüz on və s. Dilimizdə quruluşca sadə olan müəyyən miqdar sayları cəmi 23-dür: bir, iki, üç, dörd, beş, altı, yeddi, səkkiz, doqquz, on, iyirmi, otuz, qırx, əlli, altmış, yetmiş, səksən, doxsan, yüz, min, milyon, milyard, trilyon. Bu sözlərdən yalnız sonuncu üçü alınma sözdür, qalanları əsl Azərbaycan (türk) sözləridir. Sıra sayları və mürəkkəb müəyyən miqdar sayları bu 23 sayın əsasında yaranır.

Müəyyən miqdar saylarından sonra gələn isimlər yalnız təkdə işlənir. Məsələn: on beş şagird, beş kitab və s. Bu isimləri cəmdə işlətmək (beş kitablar şəklində) qrammatik cəhətdən səhvdir. Sifətlərdən sonra gələn isimlər isə cəm şəkilçisi qəbul edir. məsələn: maraqlı kitablar, çalışqan şagirdlər, yeni binalar və s. Müəyyən miqdar sayları ilə isimlər arasında çox vaxt numerativ sözlər işlənir. Həmin sözlər aşağıdakılardır:

insan bildirən isimlərlə işlənir: iki nəfər şagird, on nəfər tələbə və s. Nəfər - Baş - əsasən, heyvan bildirən isimlərlə işlənir: on baş öküz, yüz baş qoyun, iki bas keçi və s. (Danışiq zamanı baş sözü ailə üzvləri üçün də işlənir: iki bas ailə üzvü).

Ədəd, dənə - cansız əşya bildirən isimlərlə işlənir beş dana nar, iki ədəd qələm və s. Cüt, dəst - qoşalıq bildirmək üçün isimlərin əvvəlində işlənir: bir cüt ayaqqabı, iki dəst paltar (kostyum) və s.

Göz, tikə, parça, dəstə, top və s numerativ sözləri də müəyyən miqdar sayları ilə isimlər arasında işlənir: üç göz otaq, bir tikə qənd, bir parça çorək, iki dəstə gül bir top çit və s

Qeyri - müəyyən miqdar sayları: Qeyri-müəyyən miqdar sayları əşyanın dəqiq

olmayan miqdarını bildirir və nə qədər? sualına cavab verir. Məsələn beş-altı (kitab), üç-dörd (uşaq) və s. Dilimizdə ən çox işlənən qeyri-müəyyən miqdar sayları aşağıdakılardır: az, çox, xeyli, birqədər, bir çox, bir az, bir sıra, az-çox, çoxlu, onlarla, yüzlərlə, minlərlə, bir-iki, on-on beş və s. Az və çox sayları ən, lap, daha ədatları ilə də işlənə bilər: ən az (otaq), lap çox (adam), daha çox (məhsul) və s. Az sayından sonra gələn isim təkdə işlənir: az adam. Bir çox, bir sıra saylarından sonra gələn isimlər isə cəmdə işlənir: bir çox alimlər, bir sıra şəhərlər və s. Çox, onlarla, yüzlərlə, minlərlə və s. saylarından sonra gələn isimlər isə həm təkdə, həm də cəmdə işlənə bilər: çox uşaq, çox adamlar. onlarla şagird, yüzlərlə tələbə və s. Başqa qeyri-müəyyən miqdar saylarından sonra gələn isimlər isə təkdə işlənir: xeyli adam, bir qədər odun və s.

Bir-iki, üç-dörd, beş-altı tipli qeyri-müəyyən miqdar sayları ilə isimlər arasında da nəfər, baş, ədəd, dənə, dəst, kimi numerativ sözlər işlədilir: üç-dörd nəfər uşaq, bir-iki dənə alma, beş-altı dəstə gül və s.

Qeyd: Bir-iki, üç-dörd, beş-altı tipli saylara təqribi (təxmini) miqdar sayları da deyilir.

Kəsr sayları: Kəsr sayları ya tamın (bütövün) hissəsini, ya da tam və hissəsini bildirir və nə qədər? neçə hissə? suallarına cavab olur. Kəsr sayları müəyyən miqdar sayları və -da² şəkilçisinin köməyi ilə yaranır. Məsələn: beşdə üç (5/3), iki tam onda beş (2,5) və s. Kəsr sayları quruluşca həmişə mürəkkəb (tərkibi) olur.

Sıra sayları: Sıra sayları əşyanın sırasını bildirir və neçənci? sualına cavab verir.

Sıra sayları müəyyən miqdar saylarına -ıncı⁴ şəkilçisini artırmaqla düzəlir: altmışıncı, səksəninci, doqquzuncu, dördüncü. Kökü samitlə bitən saylara qoşulduqda bu şəkilçinin ilk saiti düşür: altıncı, ikinci və s.

Əvvəl, axır, filan, son sözləri də -ıncı⁴ şəkilçisi ilə işləndikdə sıra sayı məzmununu bildirir: əvvəlinci (sıra), axıncı (dərs), sonuncu (zəng), filanıncı (il) və s.

Sıra sayları bəzən hansı? sualına da cavab olur. Məsələn birinci (hansı?) mərtəbə, axırıncı (hansı?) cərgə, onuncu (hansı?) sinif və s.

Sıra saylarından sonra gələn isimlər bəzən cəm şəkilçisi qəbul edə bilər. Məsələn: beşinci siniflər, 30-cu illər, birinci sıralar və s.

Sıra sayları başqa saylara nisbətən daha çox isimsiz işlənə bilər

(isimləşir). Məsələn: Onuncular irəlidedirlər. Birincilərə mükafat verildilər. və s.

Sıra sayları quruluşca sadə olmur, ya düzəltmə (birinci, ikinci), ya da mürəkkəb (on birinci, otuz ikinci) olur. Sıra sayları üç cür yazılır:

1. Sözlə: birinci, altıncı, on beşinci və s.

2. Ərəb rəqəmləri və -ıncı⁴ şəkilçisinin ixtisar forması olan -cı⁴ şəkilçisi ilə: 6-cı, 1-ci, 4-cü, 35-ci və s.

Sıra saylarını ərəb rəqəmləri ilə yazıb, onlardan sonra nöqtə və ya yarımötərizə (nöqtəsiz) işarəsi qoymaqla da göstərmək olar. Məsələn: 1.1) və s.

3. Roma rəqəmləri ilə: XX əsr, IX sinif, VI fəsil və s. Roma rəqəmlərindən sonra heç bir şəkilçi işlədilmir və defis işarəsi də qoyulmur. Roma rəqəmləri 7 işarə ilə göstərilir: I, V, X, L (50), C (100), D (500), M (1000) Bunların müxtəlif şəkildə birləşməsi ilə qalan rəqəmlər də yazılır: XL (40-cı), LX (60-cı) və s.

Sayın isim kimi işləmə bilməsi:

Say da sifət kimi ismi əvəz edə bilər. ismi əvəz edən say təklikdə (isimsiz) işlənir, yəni isimləşir. İsimləşmiş say ismə məxsus hal, cəm və mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edir, ismin sualına cavab olur və cümlədə mübtədə, tamamlıq və bəzən də xəbər vəzifəsində işlənir: Məsələn: Beşincilər (kim?) yarışda qalib gəldilər. Beşlərimdən (nədən?) xoşum gəlir. Beş (nə?) üçdən (nədən?) çoxdur. Gələn onunculardır (kimdir?).

Bəzi sayların yazılışı və deyilişi:

Dilimizdəki bəzi sayların yazılışı və tələffüzü fərqlənir. Bu cür saylar, əsasən, aşağıdakılardır: dörd - [dört], səkkiz - [səkgiz], doqquz - [dokquz], altmış - [atmış], əlli altı - [əllaltı], səksən -[səysən] s. Dörd sayı -üncü şkilçisini qəbul etdikdə isə kökdəki sonuncu samit sait səsdən əvvəl gəlidiyi üçün cingiltitələffüz olunur. [dördüncü].

Say cümlədə ən çox təyin olur. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, say isimləşdikdə mübtədə, tamamlıq, bəzən xəbər ola bilər.

Sayın təhlil qaydası: Say aşağıdakı qaydada təhlil olunur:

1. Ümumi qrammatik mənası, sualı
2. Hansı isimlə bağlı olması
3. Quruluşca növü
4. Mənaca növü
5. Cümlədə rolu

Məsələn: Birinci sinif şagirdi Günay dərslərindən beş qiymət alır.

Birinci - əşyanın sırasını bildirir, neçənci? sualına cavab olur. Sinif isimi ilə bağlıdır, quruluşca düzəlmədir. Sırasayıdır, cümlədə təyindir.

Beş - əşyanın miqdarını bildirir, neçə? sualına cavab olur. Qiymət ismi ilə bağlıdır, quruluşca sadədir. Müəyyənmiqdar sayıdır, cümlədə təyindir.

ƏVƏZLİK

İsim, sifət, say və başqa nitq hissələrinin yerində işlənən sözlərə əvəzlik deyilir. Məsələn: Anar əlaçı şagirdidir. O, beşinci sinifdə oxuyur. Sınıfımızda əlaçı şagirdlər çoxdur. Həmin şagirdlər olimpiadada iştirak edəcəklər. Günay birinci sinifdə oxuyur. Günay neçənci sinifdə oxuyur? Müəllim təmkinlə danışdı. Müəllim necə danışdı? və s. Bu cümlələrdəki o, həmin, neçənci və necə əvəzliləri sıra ilə ismin, sifətin, sayın və zərfin yerində işlənmişdir. Əvəzlik hansı nitq hissəsinin yerinə işlənirsə, onun da sualına cavab olur.

Əvəzliyin quruluşca növləri:

Əvəzlilərin çoxu quruluşca sadədir. Məsələn: mən, biz, onlar, bu, həmin və s. Biri, birisi, kimsə əvəzliləri düzəltmə; kim isə, heç kim, heç nə və s. əvəzliləri isə mürəkkəbdir (tərkibi əvəzlilərdir)

Əvəzliyin mənacə növləri:

Əvəzliyin mənacə aşağıdakı növləri vardır:

Şəxs əvəzliləri:İsmin yerində işlənən və kim? nə? suallarını cavab verən əvəzlilərə deyilir.Şəxs əvəzliləri kəmiyyətə tək və cəmolur və şəxsə görə üç növə bölünür:

I şəxs (danışan): tək - mən, cəmdə - biz

II şəxs (dinləyən): tək - sən, cəmdə - siz

III şəxs (haqqında danışılan): tək - o, cəmdə - onlar.

I və II şəxsi bildirən əvəzlilər yalnız insana aid olur və kim? sualına cavab verir. III şəxsi bildirən əvəzlilər isə həm insana, həm də heyvana və cansızlara aid ola bilər. Məsələn: Qoyun ev heyvanıdır. O, ildə bir. bəzən də iki bala verir. Yaqut qiymətli daşdır O, Bədəxşanda olur və s. III şəxsi bildirən əvəzlilər heyvana və cansızlara aid olduqda nə? sualına cavab verir. Deməli, şəxs əvəzliyi heç də həmişə insana aid olmur. Burada "şəxs" sözü qrammatik mənədadır.

Şəxs əvəzliləri quruluşca yalnız sadə olur. Şəxs əvəzliləri isim kimi hallanır.

Mən və biz əvəzliləri hallandıqda yiyəlik halda -in şəkilçisi əvəzinə-im şəkilçisini qəbul edir. Müqayisə edin: dən ismi yiyəlik halda dən+in olur,mən əvəzliyi isə eyni halda mən+im olur. Şəxs əvəzliləri mənsubiyyətə görə dəyişmir.

Qeyri - müəyyən əvəzlilər: ismin yerində işlənir və qeyri-müəyyən şəxsi və ya əşyanı bildirir. Qeyri-müəyyən əvəzlilər kim? nə? suallarına cavab olur.

Dilimizdə ən çox işlənən qeyri-müəyyən əvəzlilər bunlardır: biri, kim, kimsə (kim isə), nə isə, hamı, hərə, bəzisi, hər kəs, hər şey və s.

Bu əvəzlilərdən hamı, hərə quruluşca sadə; biri, kimi, kimsə düzəltmə; hər kəs, kim isə, nə isə, hər şeymürəkkəbdir (tərkibi əvəzlikdir). Kim isə, nə isə qeyri-müəyyən əvəzlilərdən başqa, qalan qeyri-müəyyən əvəzlilər hallanır.

Qeyri-müəyyən əvəzlilər cümlədə, əsasən, mübtədə və tamamlıq olur.

Məsələn: Hamı gülür (mübtədə). Hərənizə bür sualım var (tamamlıq). Bu əvəzlilər də xəbərlilik şəkilçisi qəbul etdikdə cümlədə xəbər olur. Məsələn: Bu işdə günahkar hamımızdır.

İnkər əvəzliləri: inkər əvəzlilərinin çoxu heç sözünün köməyi ilə düzəlir heç kim, heç nə, heç kəs, kimsə (heç kim mənasında).

İnkər əvəzliləri də ismin yerində işlənir, kim? nə? suallarından birinə cavab olur və cümlədə mübtədə, tamamlıq olur.

Qeyd: Kimsə əvəzliyindən sonra gələn fel təsdiqdə olduqda o, qeyri-müəyyən əvəzlik olur. Məsələn: Kimsə səni soruşurdu. Bu əvəzlikdən sonra gələn fel inkarda olduqda isə o, inkər əvəzliyi olur. Məsələn: Kimsə bu sualın cavabını tapmadı.

İşarə əvəzliləri: İşarə məqsədi ilə işlədilən əvəzlilərə deyilir. O, bu, elə, belə, həmin sözləri işarə əvəzliləridir. O, bu, həmin işarə əvəzliləri, əsasən, sifətin yerində işlənir və hansı? sualına cavab olur. Məsələn: Bu (hansı?) kitab maraqlıdır. O (hansı?) ağac çinardır. Həmin (hansı?) oğlan tələbədir və s. Sifətin yerində işlənən bu əvəzlilər cümlədə təyin olur.

Elə, belə işarə əvəzliləri isə həm sifətin, həm də zərfin yerində işlənir. Məsələn: Belə (elə) dostdan kim inciyər. Elə oxu ki, mən də eşidim. Bu əvəzlilər sifətin yerində işlədikdə cümlədə təyin, zərfin yerində işlədikdə isə zərflik olur.

Bu, o əvəzliləri omonimdir: həm işarə bildirir, həm də əşyanı göstərmək üçün işlədilir. Bu əvəzlilər əşyanı göstərmək üçün işlədikdə ismin xüsusiyyətlərini daşıyır. Bu halda onlar cəmlənir, hallanır və cümlədə mübtədə, tamamlıq və xəbər olur. Məsələn: Bu (nə?), uşağın kitabıdır. Bundan (kimdən?) muğayət ol. Onu (nəyi?) bura gətir. Təriflədiyim oğlan budur (kimdir?).

Mübtədə vəzifəsində işlədilən o, bu əvəzlilərdən sonra fel və köməkçi nitq hissələrindən başqa, qalan nitq hissələri ilə ifadə olunan cümlə üzvü gəldikdə vergül qoyulur.

Sual əvəzliləri: Sual bildirən sözlərə deyilir. Bütün əsas nitq hissələrinin sualları, yəni kim? nə? hara? necə? nə cür? neçə? neçənci? niyə? nə zaman? nə etmək? və s. sual əvəzliləridir. Bunlar isim, sifət, say və zərf, sual şəklində əvəz edir və ya

cavab almaq məqsədi ilə işlədilir. Sual əvəzliləri əvəz etdiyi nitq hissəsinin qrammatik xüsusiyyətlərini daşıyır. Məsələn, kim? nə? hara? ismin sualı olduğu üçün hallanır, cəmlənir, mənsubiyyətə görə dəyişir, cümlədə mübtədə və tamamlıq olur: Kim dərsə gəlməyib? Kimi istəyirsiniz? Kimin var? Haranız ağrıyır? Nələri görmədik? Kimlər gəldi, kimlər getdi?

Sual əvəzliləri başqa nitq hissələri ilə yanaşı, əvəzlilərin də yerində işlənir. Məsələn: Hamı gülür. Kim gülür? Biz kəndə gedirik. Kim kəndə gedir?

Təyini əvəzlilər:Əşyanı ümumi şəkildə təyin etmək üçün işlədilir. Hər, bütün, filan, öz sözlərindən ibarətdir. Məsələn: Hər gözəlin bir eybi oiar. Mənim üçün bütün günlər gözəldir. Hər gülün öz ətri var. Təyini əvəzlilər hansı? sualına cavab verir və cümlədə təyin olur. Təyini əvəzlilər hallanmır.

Qayıdış əvəzliyi:Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş öz əvəzliyinə deyilir: özüm, özün, özü, özümüz, özünüz, özləri. Qayıdış əvəzliyi ismin yerində işlənir və ismin xüsusiyyətlərini daşıyır: hallanır, cümlədə mübtədə və tamamlıq olur: Özüm (kim?) gəlmişəm. Özündən (kimdən?) küssün.

Qeyd: Mən, sən, o şəxs əvəzlilərinin və qayıdış əvəzliyinin qəbul etdikləri çıxışlıq hal şəkilçisi [-nan²] şəklində tələffüz olunur məndən - [mənnən], səndən - [sənnən], ondan - [onnan], özümdən - [özümnən], özündən - [özünnən] və s.

Əvəzliyin cümlədə rolu:

Əvəzlik cümlədə bütün cümlə üzvləri vəzifəsində işlənir. Şəxs, qeyri-müəyyən, inkar və qayıdışəvəzlilər mübtədə, tamamlıq və xəbər; işarəəvəzlilər və təyini əvəzlilər, əsasən, təyin; sual əvəzliləri isə bütün cümlə üzvləri olur.

Əvəzliyin təhlil qaydası:Əvəzlik aşağıdakı qaydada təhlil olunur: 1.

Hansı nitq hissəsinə əvəz etməsi və sualı

2. Quruluşca növü

3. Mənaca növü

4. Halı, mənsubiyyət şəkilçisi (əgər varsa)

5. Cümlədə rolu

Bir nümunə: O, sinifdə hamıdan biliklidir. O - ismin yerində işlənmişdir, kim? sualına cavab olur. Quruluşca sadədir, şəxs əvəzliyidir. Adlıq haldadır, cümlədə mübtədədir.

Hamıdan - ismi əvəz etmişdir, kimdən? sualına cavab olur. Quruluşca sadədir, qeyri-müəyyən əvəzlikdir. Çıxışlıq haldadır, cümlədə tamamlıqdır.

FEL

Fel qrammatik mənasına görə hərəkət bildirən əsas nitq hissəsidir. fellər müxtəlif şəkil və zamanlarda işlədilənmə etmək? nə etdi? nə edəcək? və s. suallarından birinə cavab olur. felləri başqa nitq hissələrindən fərqləndirən digər qrammatik xüsusiyyətlər bunlardır

- 1 Şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişir. Məsələn: Mən yazıram. və s
2. Təsdiq və inkarda olur. Məsələn: yazmaq - yazmamaq, gəlmək-gəlməmək və s.
3. Zaman bildirir (keçmiş, indiki, gələcək). Məsələn: yazdı, yazır, yazacaq və s.
4. Təsirli və təsirsiz olur. Məsələn: yazmaq (nəyi?), baxmaq (nəyə?) və s.

Fellər də isimlər kimi dilimizdə çoxluq təşkil edir.

Felin leksik mənaca növləri: Feillərin leksik mənaca aşağıdakı növləri var:

1. İş bildirən fellər: yonmaq, doğramaq, qazmaq, kəsmək, biçmək, tikmək və s.
2. Hərəkət bildirən fellər: qaçmaq, getmək, gəlmək, oynamaq, qalxmaq, enmək və s.
3. Nitq bildirən fellər: danışmaq, demək, çıxış etmək, pıçıldamaq, qulaq asmaq və s.
- 4 Təfəkkür bildirən fellər: xatırlamaq, düşünmək, yada salmaq, fikrə getmək, duymaq, hiss etmək və s.
- 5 Hal-vəziyyət bildirən feillər: ağlamaq, gülmək, sevinmək, ağarmaq, qızarmaq, utanmaq və s.

Bütün feillərdə hərəkətvardır, lakin onların bəzilərinə iş və hərəkət, digərində isə təfəkkür, hal-vəziyyət və s. daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Təsirli və təsirsiz fellər:

Hərəkətin

obyektə münasibətinə görə fellər təsirli və təsirsiz olur.Özündən asılı olan sözlərin ismin təsirlik halında işlənməsini tələb edən fellərə təsirli fellər deyilir.Təsirli fellərin birbaşa tələb etdiyi obyekt ismin təsirlikhalının suallarına cavab olur.

Məsələn: Uşağı (kimi?) gördüm. Məktubu (nəyi?) yazır. Su (nə?) içirsən? və s.

Özündən asılı olan sözlərin ismin təsirlik halında deyil, başqa hallarda işlənməsini tələb edən fellər isə təsirsiz fellər adlanır.Təsirsiz fellərlə əlaqədə olan sözlər ismin, əsasən, yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarının suallarına cavab olur. Məsələn: Kitaba (nəyə?) baxıram. Kənddə (harada?) yaşayırdıq. Evdən (haradan?) gəlirsən? və s. Bəzi təsirsizfellər -dır⁴, -ir⁴ şəkilçilərinin köməyi ilə təsirlifellərə çevrilir. Məsələn: inanmaq (nəyə?) - inandırmaq (kimi?), çatmaq (haraya?) - çatdırmaq (nəyi?),

gülmək (kimə?) -güldürmək (kimi?), qaçmaq haraya?) - qaçıрмаq (kimi?), bişmək (harada?) - bişirmək (nəyi?), köçmək (haraya?) - köçürmək (kimi? nəyi?) və s.

-ıl⁴, -m⁴ şəkilçilərinin köməyi ilə bəzi təsirli fellər də təsirsiz fellərə çevrilir.

Məsələn: açmaq (nəyi?) - açılmaq (harada?), çəkmək (nəyi?) - çəkilmək (haraya?), almaq (nəyi?) -alınmaq (haradan?), silmək (nəyi?) - silinmək (harada?) və s.

Təsdiq və inkar fellər:

Fellər hərəkətin

icra olunub - olunmaması baxımından iki cür olur: təsdiq fellər, inkar fellər.

Təsdiq fellər hərəkətin icra olunmasını bildirir. Təsdiq fellərin xüsusi şəkilçisi yoxdur. Məsələn: yaz, oxu, baxacaq, görmüşsən və s.

İnkar fellər hərəkətin icra edilmədiyini bildirir və vurğu qəbul etməyən –ma² şəkilçisi ilə düzəlir. Məsələn: yazma. getmə, almadım, gəlmirəm, baxmayacaq, görməmişsən və s.

Felin

lazım, bəzən də vacib şəklinin inkarı –ma² şəkilçisi ilə yox, deyil sözü ilə düzəlir: alası deyil, getməli deyil və s.

İndiki və

qeyri-qəti gələcək zamanda işlənərkən –ma² şəkilçisindəki samit düşür. Məsələn:

gəl+ir gəl+m+ir,

oxu+yur oxu+m+ur,

yaz+ar+am yaz+m+aram,

bax+ar+iq bax+m+arıq,

gəl+ər gəl+m+əz,

oxu+yar+lar oxu+m+az+lar

Son iki nümunədən görüldüyü kimi, qeyri-qəti gələcək zamanda üçüncü şəxs təkində və cəmində -ar1 zaman şəkilçisinin tərkibindəki r samiti z samitinə keçir.

Qeyd: Felin inkar şəkilçisi –ma² ilə isim düzəldən -ma² şəkilçisi omonimdir.

KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ

Köməkçi nitq hissələri aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə əsas nitq hissələrindən fərqlənir:

1. Leksik mənası olmur.

2. Ayrılıqda cümlə üzvü kimi işlənir və müstəqil suala cavab vermir.

3.Şəkilçi qəbul etmir və dəyişmir.

Leksik mənası olmayan, ayrılıqda cümlə üzvü kimi işlənməyən, şəkilçi qəbul etməyən söz qruplarına köməkçi nitq hissələri deyilir.

Qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər və nida köməkçi nitq hissələridir. Köməkçi nitq hissələrinin qrammatik mənası olur.

Qoşma.

İsmin müxtəlif hallarında olan sözlərə qoşularaq, müəyyən məna çaları əmələ gətirən köməkçi nitq hissəsinə qoşma deyilir. Qoşmalar, əsasən, isimlərə və ismi əvəz edən əvəzlərə, məsdərlərə, bəzi zərflərə, eləcə də isimləşən başqa sözlərə də qoşula bilər. Məsələn: Onlar Akiflə razılaşırdılar. Oxumaq üçün kitabxanaya getdik. Dünənə kimi hava isti idi. Oxuduğuma görə imtahanda yaxşı nəticə göstərdim.

Qoşmaların ismin hallarında işlənməsi: Qoşmalar ismin dörd halında olan sözlərə qoşulur.

1. Adlıq halda işlənən qoşmalar. Adlıq halda olan sözlərə qoşulan qoşmalar bunlardır: qədər, kimi, -tək, üçün, ilə (-la, -lə). Bu qoşmalardan ilk üçü – qədər, kimi, -tək müqayisə, bənzətmə, tərz mənasını bildirir. Məsələn: Qızın dişləri mirvaritək ağappaq idi. Sevincindən quş kimi uçurdu.

-tək qoşması qoşulduğu sözlərə bitişik şəkildə yazılır. Bəzi sözlərə qoşulan -ca qoşması da müqayisə mənasını bildirir. Məsələn: Dəryaca ağlın olsa... .

İlə qoşması birgəlik, vasitə mənasını bildirir. Məsələn: Əli ilə işim var. Lənkərana gəmi ilə gedirik.

İlə qoşması samitlə bitən isimlərə qoşulduqda həm ayrı, həm də bitişik (-la, -lə şəklində) yazılır. Məsələn: Nurlan ilə – Nurlanla və s. Saitlə bitən sözlərdə isə bu qoşma həmişə ayrı yazılır. Məsələn: qonşu ilə, Vüsalə ilə və s.

ilə qoşması ayrı yazıldıqda [ynan, ynən] şəklində tələffüz olunur. Məsələn: atası ilə [atasıynan], gəmi ilə [gəmiynən]. Qoşma bitişik yazıldıqda isə -nan, -nən şəklində tələffüz olunur. Məsələn: qardaşım ilə [qardaşımnan], qələmlə [qələmnən] və s.

Üçün qoşması isə səbəb və məqsəd mənasını bildirir. Məsələn: anam üçün, oxumaq üçün və s.

Üçün qoşması samitlə bitən sözlərdən sonra [-çın4], saitlə bitən sözlərdən sonra isə [-yçın4] şəklində tələffüz olunur. Məsələn: atam üçün [atamçün], qonşu üçün [qonşuyçün] və s.

2. Yiyəlik halda işlənən qoşmalar. Yiyəlik halda olan sözlərə qoşulan qoşmalar bunlardır: qədər, kimi, -tək, üçün, ilə (-la, -lə). Bu qoşmalardan ilk üçü – kimi, tək, qədər müqayisə, bənzətmə mənasını bildirir. Məsələn: Onun kimi dost çətin tapılar. Sultan sənə qədər çalışırdı. Onuntək adamlar bu və-zifəni yerinə yetirə bilirlər.

İlə qoşması birgəlik, vasitə mənasını bildirir. Məsələn: Səninlə işim var. Onunla

gəzməyə gedirdik və s.

Üçün qoşması isə səbəb və məqsəd mənasını bildirir. Məsələn: sənin üçün, bizim üçün və s.

3. Yönlük halda işlənən qoşmalar. Yönlük halda olan sözlərə qoşulan qoşmalar bunlardır: qədər, kimi, -dək, -can2, tərəf, doğru, qarşı, sarı, görə, əsasən, aid, dair, məxsus.

Qədər, kimi, -dək, -can2 qoşmaları məsafə mənasını bildirir. Məsələn: Kəndə qədər (kimi) piyada getdik. Axşama qədər səni gözləmişəm və s. Tərəf,

doğru, qarşı, sarı qoşmaları yönəlmə, istiqamət mənalarını ifadə edir. Məsələn:

bağa tərəf (sarı), evə doğru, küləyə qarşı və s. Görə

qoşması səbəb və istinad bildirir: Xəstəliyinə görə onu evə buraxdılar. Rəhbərliyin əmrinə görə, bizi burada saxladılar və s. Əsasən qoşması da istinad bildirir: Qərara əsasən, onlara güzəştlər ediləcək. Tapşırığa əsasən biz buradayıq və s.

Aid, dair, məxsus qoşmaları da aidlik bildirir: Fəlsəfəyə dair mülahizələri var. Sənə aid olan kitabları apararsan. Ona məxsus dəftərlərə baxın.

Yönlük halda işlənən qoşmalardan -dək və -can2 sözlərə bitişik şəkildə yazılır: evədək, axşamacan, kəndəcən və s.

4. Çıxışlıq halda işlənən qoşmalar: əvvəl, sonra, qabaq, bəri, başqa, savayı, ayrı, özgə, qeyri, ötrü. Bu qoşmalardan – əvvəl, sonra, qabaq, bəri zaman mənasını bildirir. Məsələn: Mən Orxandan sonra (qabaq, əvvəl) gəldim. 2007-ci ildən bəri ölkəmizdə çoxlu dəyişikliklər baş verib və s.

Ötrü qoşması səbəb-məqsəd mənasını bildirir. Məsələn: Ana uşaqlarından ötrü özünü oda-közə atır. Qoşmalardan başqa, savayı, ayrı, özgə, qeyri isə fərqlənmə mənasında işlənir. Məsələn: Nurgüldən başqa, (qeyri, savayı, özgə) hamı yatmışdı.

Qoşmalar qoşulduğu sözlə birlikdə bir cümlə üzvü olur. Məsələn: Bu kitablar şagirdlər üçündür cümləsində üçündür qoşmasını ayrılıqda xəbər kimi götürmək olmaz, o, şagirdlər sözü ilə birlikdə sadə ismi xəbərdir.

Qoşmaların orfoqrafiyası.

Qoşmalar aid olduqları sözlərdən ayrı yazılır. Dək, can (cən) qoşmaları bu cəhətdən istisnadır. Onlar əlaqədar olduqları sözlərlə bitişik yazılır.

İlə qoşmasının yazılışında iki cəhət var:

a) İlə qoşması saitle bitən sözlərdən ayrı yazılır.

b) İlə qoşması samitlə bitən sözlərdə iki cür yazılır:

- Saitlə bitən sözlərdə olduğu kimi, samitlə bitən sözlərdən də ayrı yazılır.
- İlə qoşması, ixtisar formasında (-la, -lə) samitlə bitən sözlərlə bitişik yazılır.

Qoşmaların qrammatik mənaları.

Qoşmaların hər birinin ümumi qrammatik mənası var. Ancaq bu mənaların reallaşmasında qoşmaların aid olduğu sözlərin mənası da rol oynayır. Məsələn,

kimi qoşması aid olduğu sözlərdən asılı olaraq, müqayisə, zaman, məkan, tərz mənaları bildirə bilər. Qoşmaların bəziləri arasında sinonimlik əlaqə də var: sarı-doğru, kimi-cən Bunlar da göstərir ki, qoşmaların qrammatik mənə qrupları arasında qəti fərqlər qoymaq olmaz. Azərbaycan dilində, şərti də olsa, qoşmaların aşağıdakı mənə fərqlərini göstərmək olur.

1. Qoşmaların məkan münasibəti bildirmələri: qədər, dək, cən, sarı.
2. Qoşmaların zaman münasibəti bildirməsi: kimi, dək, cən.
3. Qoşmaların müqayisə bildirməsi: kimi, tək.
4. Qoşmaların səbəb və məqsəd bildirməsi: üçün, ötrü, görə.
5. İlə qoşması birgəlik, vasitə; aid, dair qoşmaları aidlik, barəsində, haqqında mənalarında işlənir.

Bağlayıcı.

Bağlayıcı – cümlə üzvləri və ya cümlələr arasında əlaqə yaradan, onları qrammatik cəhətdən bir-birinə bağlayan köməkçi nitq hissəsidir.

Cümlədəki vəzifəsinə (sintaktik vəzifəsinə) görə bağlayıcılar iki növə bölünür: tabesizlik bağlayıcıları, tabelilik bağlayıcıları.

Tabesizlik bağlayıcıları həm sadə cümlədə, həm də tabesiz mürəkkəb cümlələrdə işlənir. Sadə cümlələrin həmcins üzvlərini, tabesiz mürəkkəb cümlələrin isə tərkib hissələrini bir-birinə bağlayır.

Tabelilik bağlayıcıları isə yalnız tabeli mürəkkəb cümlələrdə işlənir və onların tərkib hissələrini bir-birinə bağlayır.

Bağlayıcının mənaca növləri.

Tabesizlik bağlayıcılarının mənaca aşağıdakı növləri var:

1. Birləşdirmə bağlayıcıları: və, ilə (-la, -lə). Məsələn: Şagird üçün nizam-intizam və çalışqanlıq başlıca şərtidir. Aliyə ilə Aydın bir sinifdə oxu-yurlar.

Və bağlayıcısı istər sadə cümlənin həmcins üzvlərini, istərsə də tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəflərini bir-birinə bağlayır. Məsələn: Günay və Aysu rəfiqədirlər (sadə cümlə). Zəng vuruldu və şagirdlər sinfə daxil oldular (tabesiz mürəkkəb cümlə).

İlə bağlayıcısı isə yalnız sadə cümlənin həmcins üzvlərini bir-birinə bağlayır.

2.Qarşılaşdırma bağlayıcıları: amma, ancaq, lakin, halbuki, isə. Məsələn: Qonaq onu tanıdı, amma (ancaq, lakin) heç nə demədi.

3.Bölüşdürmə bağlayıcıları: ya, ya da, ya da ki, və ya, gah, gah da, gah da ki, istər, istərsə, istərsə də. Məsələn: Ya yaz, ya da diqqətlə qulaq as. Gah gün çıxırdı, gah da yağış yağırdı. İstər şagirdlər, istərsə də müəllimlər bu mövzunu çox xoşlayırlar.

4.İştirak bağlayıcıları: həm, həm də, həm də ki, o cümlədən, hətta, habelə, həmçinin, da-da (də-də), da, də. Məsələn: Uşaq həm gündüzlər, həm də gecələr dincəlmir. Bütün kənd camaatı, hətta qocalar düşməyə qarşı vuruşur. Baba da, nəvə də sevinirdi. İclasda kənd məsələsi də müzakirə olundu. Onlar da zəlzələdən zərər çəkənlərə yardım göndərdi.

5.İnkarlıq bağlayıcıları: nə, nə də, nə də ki. Məsələn: Uşaq nə yazır, nə də oxuyur. Bu bağlayıcıların işləndiyi cümlələrin xəbəri daha çox təsdiqdə olur.

6.Aydınlaşdırma bağlayıcıları: yəni, yəni ki, məsələn. Məsələn: Bakının zəngin sərvəti, yəni nefti var. O, bir çox şairlərin, məsələn, Füzulinin şeirlərini əzbər bilir.

Tabelilik bağlayıcılarının mənacə növləri bunlardır:

1. Səbəb bağlayıcıları: çünki, ona görə ki, ona görə də, ondan ötrü ki, onun üçün ki, buna görə də. Məsələn: Uşaq dərəcə getməmişdi, çünki başı ağrıyırdı. Mən təyinatımı kəndə aldım, ona görə ki, orada müəllimə ehtiyac var.

2. Şərt bağlayıcıları: əgər, hərgah, indi ki, madam ki, bir halda ki və s. Məsələn: Əgər belə oxusan, əlaçı olarsan. İndi ki, sən gedirsən, mən getmirəm.

3.Güzəşt bağlayıcıları: hərçənd, hərçənd ki və s. Məsələn: Hərçənd ki, o, heç kimi eşitmir, yenə də xahiş edirik.

4.Aydınlaşdırma bağlayıcıları: ki, belə ki. Məsələn: Müəllim dedi ki, sabah inşa yazacaqsınız. İmtahanın nəticələri yaxşıdır, belə ki, şagirdlərin çoxu müsbət qiymət alıblar.

Bağlayıcının mənacə növləri və orfoqrafiyası.

Bağlayıcılar quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Və, ilə, amma, ancaq, lakin, gah, yəni, hərçənd, hətta, əgər, çünki bağlayıcıları quruluşca sadədir. Ayrı yazılan indi ki, ona görə ki, belə ki, yəni ki, həm də, ya da, istərsə də, gah da və bitişik yazılan halbuki, habelə, hərgah bağlayıcıları isə mürəkkəb bağlayıcılardır. Bağlayıcıların bəzilərini vergüllə əvəz etmək olur. Məsələn: Zəng vuruldu və dərs başlandı cümləsindəki və bağlayıcısını vergüllə əvəz etmək olar.

Cümlədə təkrar olunan (qoşa işlənən) həm, həm də, ya, ya da, gah, gah da, nə, nə də və s. bağlayıcılarının ikincisindən əvvəl vergül qoyulur. Məsələn: O həm oxuyur, həm də işləyir.

Amma, ancaq, lakin bağlayıcılarından əvvəl vergül qoyulur. Məsələn: Göy guruldadı, amma yağış yağmadı. Bu bağlayıcılar bir - birini əvəz edə bilər, yəni sinonim bağlayıcılardır.

Qoşa işlənən da, də bağlayıcılarından sonra vergül qoyulur. Məsələn: Uşaq da, cavan da, qoca da azadlıq istəyir.

Mürəkkəb cümlələrdə işlənən çünki, ona görə ki, ona görə də bağlayıcılarından əvvəl vergül qoyulur. Məsələn: Körpə dincəlmirdi, çünki qulağı ağrıyırdı.

Qeyd 1: İlə bağlayıcısı və ilə qoşması omonimdir. Bunları bir-birindən fərqləndirmək üçün nəzərə almaq lazımdır ki, bağlayıcı kimi işlənən ilə sözünü (və ya onun qısa -la, -lə şəklini) və bağlayıcısı ilə, eləcə də, vergüllə əvəz etmək mümkündür. Məsələn: Tural ilə Anar qardaşdır – Tural və Anar qardaşdır. İlə qoşmasını isə və bağlayıcısı ilə əvəz etmək mümkün deyil. Məsələn: Əli ilə vacib işim var.

Qeyd 2: Ki bağlayıcısı ilə sifət düzəldən -k14 şəkilçisini qarışdırmamalı. Sifət düzəldən -k14 şəkilçisi dörd cür yazılır və əsasən, zaman bildirən sözlərə artırılır: səhərki (görüş), axşamkı (qonaq) və s. Bu şəkilçi yiyəlik halda olan əvəzlilərə də qoşulur: bizimki, onlarınki, özümüzünkü və s.

Ki bağlayıcısı həmişə mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini bir-birinə bağlayır, ayrı yazılır və ondan sonra vergül qoyulur.

Ədat.

Sözlərin və cümlələrin təsir gücünü qüvvətləndirən köməkçi nitq hissəsinə ədat deyilir.

Ədatları işləndiyi cümlələrdən çıxarsaq, həmin cümlələrin mənası müəyyən dərəcədə zəifləyə bilər. Məsələn: Artıq gözlədiyimiz gün gəlib çatdı. Bu cümləni artıq ədatı olmadan da işlətmək olar və ondakı məna dəyişməz, yalnız bir qədər zəifləmiş olar. Deməli, ədatların əsas vəzifəsi cümlədəki mənanı daha da qüvvətləndirmək və dinləyicinin diqqətini müəyyən bir cəhətə daha artıq yönəltməkdir.

Ədatın mənaca növləri.

Ədatların mənaca aşağıdakı növləri var:

1. Qüvvətləndirici ədatlar: artıq, axı, ən, lap, daha, da, də, nə, hətta, necə, ha, ki, -ca2, belə və s.

Məsələn: Axı bizim günahımız nədir? Necə dedin! Ha gözlədim, sən gəlmədin. Bizə bircə xal lazımdır. Indicə onu gördüm. Biz ki belə danışmamışdıq. Hətta sən də bu işdən xəbərsizsən. Nə durmusan, oxu da. Bu barədə bir kəlmə belə danışma və s.

2. Dəqiqləşdirici ədatlar: elə, əsl, məhz.

Məsələn: Elə hamı mən deyəni deyir. Ora əsl sənin yerindir. Bu işi məhz ona tapşırmaq olar və s.

3. Məhdudlaşdırıcı ədatlar: ancaq, yalnız, təkcə, tək bircə, bir və s. Məsələn: Onu dəyişdirsə, ancaq mühit dəyişdirər. Bircə saf mənəviyyat bizi bu bəlalardan qurtara bilər. Təkcə Anar bütün tapşırıqları düzgün həll etmişdi və s.

4. Sual ədatları: bəs, məgər, yəni, -mı4 və s.

Məsələn: Bəs dünən niyə bizə gəlməmişdin? Məgər mən uşağam? Yəni, doğrudan, sən həmişəlik gedirsən? Tapşırıqları yazdınızmı? və s.

5. Əmr ədatları: di, qoy, gəl, gəlin, gör, görün, bax, qoysana, ha, gəlsənə, -sana2 və s.

Məsələn: Di başla. Qoy dərslərini oxusun. Bax, gözləyəcəyəm! Gəl bu işdən əl çəkək. Gəlsənə dostuna zəng edək. Oxusana, Dərslərinizi oxuyun ha. və s.

6. Arzu ədatları: kaş, kaş ki, təki, barı və s.

Məsələn: Kaş biz də orada olaydıq! Təki torpaqlarımız azad olunsun. Barı bu günləri boş keçirmə və s.

7. Təsdiq və inkar ədatları: bəli, bəli də, hə, yox, xeyr, heç, heç də və s. Ədatlardan sonra qrammatik prinsipə görə vergül qoyulmur. Lakin bəli, hə, yox, xeyr ədatlarından sonra intonasiyanın tələbi ilə vergül qoyulur. Məsələn: Bəli, biz azadlığımıza qovuşduq. Hə, de görüm, mən deyən oldu, olmadı?! Xeyr, sən yanılırsan. Bəli də, ayağı çarıqlı kiçik bir ölkə, Böyük Firdovsilər yaratdı, bəlkə! (S.Vurğun) və s.

Bəzən eyni bir ədat müxtəlif mənələrdə işləyə bilər. Məsələn: Bu ki bizim Əlidir! cümləsində ki ədatı qüvvətləndirmə mənasını, Ay uşaq, xəstələnmişsən ki? cümləsində isə sual mənasını bildirir.

Ha ədatı həm qüvvətləndirici, həm də əmr ədatı kimi işlənə bilər. Felin əmr şəkli ilə işləndikdə bu ədat əmr ədatı, digər sözlərlə işləndikdə isə qüvvətləndirici ədat olur. Məsələn: Evi təmizləyin ha (əmr). Sənə güvənirəm ha. (qüvvətləndirici)

Qeyd: Qoysana və gəlsənə sözləri bəzən yalnız ədat kimi, yerinə görə isə fel + ədat kimi işlənir. Məsələn: Qoysana bir az dincələk (ədat). Gəlsənə bu gün ora getməyək (ədat). Çantanı yerə qoysana (qoy–fel + sana–ədat). Sən də evə gəlsənə (gəl–fel+sənə–ədat).

Modal sözlər.

Danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibətini bildirən sözlərə modal sözlər deyilir.

Modal sözlərin mənaca aşağıdakı növləri vardır:

1. Təsdiq bildirən modal sözlər: əlbəttə (əlbəttə ki), doğrudan (doğrudan da), həqiqətən, sözsüz, şəksiz, şübhəsiz (şübhəsiz ki), doğrusu, düzü və s. Məsələn: Əlbəttə ki, düz sözə zaval yoxdur. Doğrudan da, insan gücü tükənməzdir. Sözsüz, qələbə gec-tez bizim olacaqdır və s.
2. Güman və şübhə bildirən modal sözlər: gərək (gərək ki), yəqin (yəqin ki), görünür, deyəsən, ehtimal ki, bəlkə, güman ki, olsun ki, və s. Məsələn: Görünür, düşmən bizim zəif yerimizi bilir. Gərək ki, sən onu tanıyırsan. Deyəsən, yağış yağacaq. Ola bilsin ki, görüşümüz sabah baş tutmadı və s.
3. Nəticə, ümumiləşdirmə bildirən modal sözlər: deməli, yaxşı, demək, xülasə, beləliklə, ümumiyyətlə, bir sözlə, nəhayət və s. Məsələn: Deməli, qərarımız qətidir. Beləliklə, biz oranı tərk etməli olduq. Nəhayət, gözlədiyimiz gün gəlib çatdı və s.
4. Fikrin mənbəyini bildirən modal sözlər: məncə, səncə, bizcə, fikrimizcə və s. Məsələn: Məncə, o, yalan danışmır. Fikrimizcə, bu məsələnin həlli asandır və s.
5. Sıra və ardıcılıq bildirən modal sözlər: birincisi, əvvəla, ikincisi və s. Məsələn: Birincisi, o, hələ uşaqdır, ikincisi də, günahkar özünsən.
6. Təəssüf bildirənlər: təəssüf ki, heyif ki, əfsus ki və s. Təəssüf ki, biz mənəviyyətə az əhəmiyyət veririk və s.
7. Bənzətmə və ya müqayisə bildirən modal sözlər: sanki, elə bil, elə bil ki və s. Məsələn: Sanki ona dünyanı bağışladılar. Elə danışır, elə bil ki, uşaqdır və s.

Modal sözlər quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Bir sözdən ibarət olan modal sözlər quruluşca sadədir: əlbəttə, deyəsən, xülasə, deməli, görünür və s. Bəlkə də, doğrudan da, şübhəsiz ki, bir sözlə, ola bilsin ki, sözsüz ki və s. isə mürəkkəb modal sözlərdir.

Modal sözlər cümlə üzvlərindən vergüllə ayrılır və cümlənin əvvəlində, ortasında, sonunda işlənə bilər. Məsələn: Doğrusu, mən yorulmuşam. Mən, düzü, bu yerləri tanımıram. Sən öz istəyinə çatacaqsan, əlbəttə.

Bütün modal sözlər ayrı yazılır.

Görünür, deyəsən, demək, deməli, olmaya, demə, görəsən sözləri həm fel, həm də modal söz kimi işlənə bilər. Xülasə sözü isə həm isim (məsələn, qəzetlərin xülasəsi) həm də modal söz kimi işlənə bilər.

Nida.

Danışanın hiss və həyəcanını, qorxu və ya sevincini bildirən köməkçi nitq hissəsinə nida deyilir.

Nidalar müxtəlif insan hislərinin və bəzən idarə oluna bilməyən psixoloji yaşantıların bir səslə və ya bir neçə səsin birləşməsi ilə meydana çıxmasıdır. Nida ifadəçisi olduğu hislərin adını bildirməyib, onların siqnalları kimi meydana çıxır. Məsələn, dəhşət anlayışı uy, oy nidaları, sevinc anlayışı bəh, bəh-bəh, oyya nidaları ilə verilə bilər.

Nidaları bir neçə qrupa bölmək olar:

1. Təbii ki, nidalarla, bir qayda, olaraq hislər, emosiyalar ifadə olunur. Hislər müxtəlif məzmunlarda, hətta bir-birinin əksinə də olur.

- qorxu, narahatlıq hissi bildirənlər: vay, oy, ox, ah, vaxsey, həzər, Allah sən saxla, vay-vay-vay...

Məsələn: Vay, gör mən nə etdim. Ah, görən, onun işi necə olacaq.

- şadlıq, sevinc və təəccüb hissi bildirənlər: paho, bəh-bəh, bıy, oho, oxqay, afərin, ay can, aləm, mərhəba və s.

Məsələn: Düşdü bütün qəzetlər qiymətdən, ay can, ay can! Afərin, halal olsun sənə ananın südü və s.

- qəm, kədər bildirənlər: of, ah, vay, uf, bay-bay-bay... , ey, ox, oy və s. Məsələn: Of, ürəyim partlayır. Ah, mən bu ayrılığa necə dözəcəyəm?

- ağrı hissi bildirənlər: uf, ay-vay, Allah-Allah, of-of, dəhşət...

-nifrət, ikrah və istehza bildirənlər: tfu, tuf, lənətullah, rədd ol, cəhənnəm ol, cəhənnəmə ki, xux, xox, xa-xa-xa və s. Məsələn: Tfu, sənə çərxi-fələk. Xux, qorxdum səndən və s.

2. Çağırış, yalvarış bildirənlər: hey, ey, ay, ay aman, ay haray, huyy, ehey, ədə, dədə, ay qız, oğlan, ya və s. Məsələn: Hey, hardasınız, bura gəlin. Ay haray, köməyə gəlin və s.

Çağırış bildirən ya nidası ərəb mənşəlidir, şeir dili və dini ədəbiyyatla dilimizə keçmişdir: ya Allah, ya rəbb, ya Məhəmməd ...

Ya nidası adların sonunda da işlənir. Saitlə bitən sözlərdə ya, samitlə bitən sözlərdə a şəklində işlənir. Məsələn, Saqiya və ya Seyyida və s.

3. And bildirənlər: vallah, vallahi, billah, tallah, vallah-billah və s.

4. Təəssüf bildirənlər: ay dədəm vay, əşi, əşş, heyif, can-can.

5. Müraciət bildirənlər: haydı, marş, tərən, başladığ, alo və s.

6. Təəccüb bildirənlər: pah atonnan, yoxa, bəs belə, yox bir, ə nə danışırsan, ay səni, dəhşət və s.

7. Son söz kimi və ya çıxılmaz vəziyyətdə işlənən nidalar: vəssalam, bəs belə, bu da belə, bu da bu, daha nə deyəsən və s.

8. Alqış məqamında işlənən nidalar: afərin, sağ ol, eşq olsun, bərəkallah, maşallah və s.

9. Dar məqamda yaşanan psixoloji gərginlik zamanı işlənən nidalar: ey dad, dad, ay aman, ay haray, haray və s.

Nidalar dildə söz yaradıcılığında da iştirak edir. Məsələn, ah nidası həm fel kimi (ah çəkmək), həm də substantivləşərək isim kimi (ahın dağlara) işlənir.

Müstəqil leksik mənalı sözlər bəzən nidalara çevrilir. Məsələn, təşəkkür, aman, cəhənnəm (ki), haray, dəhşət, can (ay can), aləm kimi müxtəlif isimlər yüksək intonasiya və psixoloji gərginliklə tələffüz edildikdə nida funksiyasını daşıyır.

Nida həm bir səsdən (ə! e! a...a...a!), həm də bir neçə sözdən (bəs belə, cəhənnəm ki!) ibarət ola bilər.

Nidalar quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Bir sözdən ibarət olan nidalar sadə (məsələn: ay, ey, ox, eh, vay və s.), iki və daha artıq sözdən ibarət olan nidalar isə mürəkkəb nidalardır (məsələn: ay can - ay can, pəh-pəh, ay aman, vay dadi-bidad və s.).

Cümlənin əvvəlində gələn nidalardan sonra vergül və ya nida işarəsi qoyulur. Məsələn: Ah, cavanlıq, cavanlıq! Aha! Yaxşıca əlimə keçibsən.

Cümlənin ortasında gələn nidalardan əvvəl və sonra vergül qoyulur. Məsələn:
Qorxdum, ay aman, yarıldı bağrım.

Cümlənin sonunda gələn nidalardan əvvəl vergül, sonra isə nida və ya üç nöqtə qoyulur.

Məsələn: Çıxdı boşa sərvət qazanan əllərim, ey vay !

Çağırış bildirən a, ay, ey nidalarından sonra vergül qoyulmur. Məsələn: Ay uşaq, yaxına gəl.

Qeyd: Nidalarla yamsılamaları (təqlidi sözləri) qarışdırmamaq lazımdır.

Yamsılamalar heyvanların çıxardığı səslərdən və təbiətdəki səslərdən ibarətdir.

Onların üzərinə - ılıt4 şəkilçisini artırmaqla isim düzəlir. Məsələn: vızıltı, gurultu, nərilti, mırıltı, şaqqıltı,xorultu, qaqqıltı və s.